

ЗДРАВКО ПРОДАН И РАТ

Точила је небеска свјетлост и салијевала се људима у очи, у некаква чудна и препознатљива пространства, она и онаква каква су била у доба давног дјетинства страствених причалица. Дан умекшан пурпурним бојама насталог предвечерја Господње 1999. године. Тиња и на стотину чуда подсјећа људе на давна ратна времена; гори небески "жар" над брдом Паприковац, а група пријатеља у стану инжењера Младена Продана који испијају препечену шљивовицу, не умију да се зауставе и откину од успомена. Били су велика дјеца у великим временима, а сада су људи у зрелим годинама, у времену када се људска заједница поново нашла на низбрдици и почела да се обрушава. Саговорници су се смијали и причали о свему, дозивали давне дане, у њима гледали свој тежак и пустоловски живот, вересију која је увијек била стална и изразита. Живјеле су старе делије у времену када је нацизам сијао пакост, мржњу и смрт и опет имали среће да преживе, да данас као зрели људи разговорима чувају и његују успомене на једно тешко и преломно вријеме, на дане без радовања. У ратним данима све је човјеку дозвољено, па и убијања. Ко од ратника стигне да више убије тај је "славнији" и истичу га, величају његов борбени пут, таквог ратника је најчешће чекала награда.

У густим и неизбрисаним успоменама саговорника има "сласти", има чара и некаквог опорог држања, није лако говорити о патњи, а камоли кроз њу проћи и опет остати жив. И, ето, све ријеч по ријеч, инжењер Младен лијева ракију, не шкртари, у госте му је са козарских падина стигао отац Здравко, па нити је ко од њега веселији, нити

умије бољег саговорника пронаћи који ће га на нешто да подсјети.

Све је историја и истина, све Козара и Поткозарје, све Други свјетски рат. Отворила се душа Здравка Продана, саговорницима је таначио своју велику причу. Док говори у очима му љескају сузе, али Козарчанин не плаче, он то не умије и неће. Није плакао ни онда када је као дјечак био хрватски заробљеник, био логораш и увијек прогањан, а није био грешник, није се никада ником замјерио.

Потегао отац сину на виђење, унукe двије на крило да посади, да упита свог Младена има ли проблема, треба ли му каква помоћ, па тек онда, онако успут, и љекарима да оде. Оним чувеним који лијече и тешка обољења. Потегао да се исприча и да се опет врати себи и својим брдима, оним на Патрији која су 1942. године ушла у историју, у многе војне књиге. Здравко Продан је Јеловчанин, на брду му кућа, има утисак да је близу звијезда, оркестрација птица њега успављује и буди, своју дивљину никада ни с чим не би упоређивао, не би могао ни да је замјењује. Један је Јеловац, једна Патрија и Козара, а то што је Здравко преживио хрватске логоре, у њима гладовао и чекао смрт, то је друга прича. Козара је његова, а он је њен, памти своју свету планину када је била у ранама, у увредама и осудама, била у огњу, у вриску и биткама. Била и преживјела; коме такву збиљу да данас Здравко таначи, како људе да увјери у дане који су побјеђивали, на побједу осуђени и такви стигли на циљ. Тако то бива, свако ко се опире, ко брани свој мир, тај мора и да буде побједник.

Здравко Продан је имао само седам година, када је кроз посрнуле плотове, којекакве вињаге и шипражја гледао колоне војника. Једном је својим погледом испраћао усташе и нацисте, а два пута дочекивао партизане, њима

се радовао, јер знао је већ тада да је то она војска која брани овај исти народ. Чак је научио неколико пјесмица које говоре о најбољим борцима, о командирима и командантима, а још је био неписмен; ништа није знао о тајнама ћирилице и латинице. Крвава су у Здравково доба била сва дјетињства. Била су плачна и никаква, али дјетињства су увијек драга, па и онда када је мир замијењен ратним вртлозима. Једва да се жив извукао из хрватско-њемачких канџи. Док је тако, уз чашицу, све бираним и опрезним ријечима "сликао" своју убогу прошлост, у гласу Здравка Продана титрала је једна примјетљива интонација гласа; нешто као станка, као ропец, нешто што је личило на узнемиреност и могућ плач. Али, Козарчанин умије да подноси сваки тугу па и онда када се разговорима враћа својим крвавим данима. Много је он плакао онда када је сањао хљеб, а хљеба нигдје ни за заклетву није било. Глад и глад. Тако се у рату онда живјело, боље рећи, умирало у хрватским логорима. Тада је Здравко имао само седам година! Павелићеве црна легија била је у очима малишана страх у страху, сила у сили. Убијала је и дјецу. Слика ужаса треперила је пред Здравковим очима. Њему се, док разговара, чини да је опет онај некадашњи малишан и немирко, да је шумски потуцало и бјегунац, хрватски логораш и неко ко је осуђен на смрт. И док је из земље, усред јасеновачког логора, чупао травке и исте гурао у своја уста, њему се, за трен-два, чинило да је опет у свом Јеловцу, горе на патријским брдима, да трчи од трешње до трешње, од баште до баште, да се спушта у Мљечаницу и иде у бистре шумске вирове, да се купа. Али, дјечија успомене могу и да боле! Мислима, само је накратко био на својим брдима, а онда се опет враћао себи и паклу у којем се налази, гледао око себе мртва или пак полумртва тијела логораша. Ужас до

ужаса, а он мршав (мали живи костур) гладан, био је раван лептиру, фалила су му само мало јача крила, па да се издигне и полети изнад људског ругла и да оде у свијет, гдје влада мир. Мир, ред и свака љепота живљења. Умио је да замишља један љепши и допадљивији свијет, али то је била његова пука машта, један дјечаков сан и зов.

Памти Здравко Продан и све оне дане када се унутар Козаре завлацио у шипражја и земунице, у вртаче и друге јазбине, измицао пред нацистима и усташама, а измакнути није могао. Узалуд отворена њедра његове Козаре, сакрити се није могао, није успио да се спаси и остане на брдима бунтовне Козаре. Ухватили су га војници као и многе друге Козарчане, гурнули у дворедну колону, депортовали у Павелићеву крваву државу, у логоре, у логоре!

Срби су слогом кренули у бој, натоварили се пушкама и тако почели да бране свој народ. И пјевали су: "Боље гроб - него роб!" У нади, али и у борби, стали су под заставу антифашистичког покрета ког је било у цијелом свијету. Борили се и побиједили. Срби су увијек осуђени на

побједе. Али, када се обазру и виде колика је цијена таквог једног отпора; знали су да је пут до слободе скуп!

Офанзива њемачког генерала Фридриха фон Штала само је разарала и разорила и спепелила Поткозарје, оставила иза себе пустош и плач. Када је нацистичка војска заједно са усташама стигла да савлада само три и по хиљаде слабо наоружаних партризана, она се сручила на цивиле овог тужног поднебља. Тако је и мали Здравко Продан са још двадесет и једну хиљаду дјечака и дјевојчица видео пакао о којем и дан-данас разговара, враћа се мукотрпном и никаквом дјетињству, свим оним ранама, гробовима и јауцима. Смрт и само смрт, лежали су мртви Козарчани на косама планине, у јарцима и пристранцима, све је то око дјечака била мртва Козара.

Тиња посљедњи дио обданице над брдом Паприковац и Здравко Продан сав у давним својим данима и скоро да више и не доживљава ову и овакву стварност у којој може да прелистава своју крваву прошлост, да се с пријатељима враћа времену које би, кад би могао, најрадије да заборави. Али, тамо гдје су ране прављене, тамо је горка прошлост некадашњег дјечака, тамо слика ужаса, прошлост која ће у њему живјети толико колико и он буде жив. Али, једног дана, нечијом вољом или пуком игром судбине, дошло је до покрета и помјерања логораша, па је тако и мали Здравко Продан кренуо с мајком у нова искушења, у наду која живот значи. Све, све, само не јасеновачки логор. И отпутовао је. Иза њега остао је логор смрти, бодљикава жица и мртва тијела умрлих логораша, остао је нацистички садизам и лудост, сав онај разврат и неред, остала је капија Јасеновца и све оно од чега се дјечак ужасавао. Бјежао, а побјећи није могао. Мора да је и у овај црни пакао бар једном завирио Међународни

Црвени крст, па је један дио логораша морао бити пуштен на слободу. Али, какву слободу у земљи усташа?! Тек да нису у кругу гдје нема хљеба и воде, гдје се умире и подноси тортура, гдје има више смрти него живота. Отпутовала је тако једна већа група и размилила се славонским селима, ратни дани су тек тада "поздрављали" и седмогодишњег дјечака Здравка, мора да је тада повјеровао у живот, у некакву немогућу и изненадну побједу. Обрадовала га је и храна. Први пут након неколико недјеља, имао је у рукама хљеб, а то није мала и незнатна радост, то је један велик и немјерљив дјечаков добитак. Ма, само да не гладује и да не гледа како људи умиру, како их редари логорорским кругом купе и онако мртве бацају на запрежна кола и некуда одвозе. Слику ужаса никада није могао да потисне из својих зјеница.

Бити изван логора то је најљепши сан, највећа стварност. Здравко Продан се још једном родио. Није више био мали логораш, није га глад сатирала, није чак ни плакао, само је, док се враћао у живот и успут играо, сањао свој Јеловац, онај славни и хваљени на чијим су брдима партизанске јединице пробиле нацистичко-усташки обруч и дио цивила извели из козарског пакла. Памти онај плам на брдима, ону грмљавину свих тешких и лаких оружја, све му је на уму, али ништа колико црни и кржави Јасеновац.

У селу Рајић, недалеко од Новске, опорављао се мали Здравко, растао и све више упознавао свијет на који дуго није имао право, стицао пријатеље, пентрао се воћкама и слушао кришом приче о скорим побједама партизана, о миру у којем ће бити и за њега простора. Живота и сваког смисла на који треба да рачуна једно дјетињство. Растао је и умио да ликује, јер ово што је касније имао далеко је боље у односу на логорски круг. Имао је половичну

слободу, али и честите газде код којих је био мали заробљеник.. Роб Павелићеве државе и срамоте, роб свог страдања. Сањао је повратак у своје Поткозарје и све оне сусрете са дјечацима из Јеловца, лијепио се за старије људе, а све због тога да би из њихових уста нешто више сазнао о биткама, о скором престанку рата, о слободи коју још увијек није имао. Он је одскора роб, али не и логораш, а то и јесте његова предност. Роб има право на хљеб, а судбина га је довела под кров породице која је живјела у некаквим својим схватањима и гледањима на збиљу саткану од ратног лудила и разарања, од покоља и непрегледних логора. Чак се повјеравао својим саговорницима, говорио им је о Јеловцу и Козари, о оцу Млађену кога никакве војске нису могле да ухвате. Био је mudar, лукав и врло спретан, чувао се нациста и нацистичких додворника, жив потивницима није смио да дође у руке. И тако, ето, из дана у дан, Здравко је својим играма и разговорима враћао не само себе у живот, у наду, већ и сваког оног ко би имало с њим о не- чем водио разговор. Причао је он Славонцима о Козари коју су добро гледале и запамтиле његове дјечије очи, ону бунтовну и крваву планину која се преко ноћи претворила у збјег, у насеља али и у штабове, у ровове и општу цику-вику. И постао је тако миљеник газде Мирка Цветковића, његове жене Невенке. Дружио се, играо и растао са газдином дјецом, малим и несташним Марком и његовом сестром Надом. И, ето, тако из дана у дан, мали логораш скоро да је и заволио људе око себе, срастао се са новом средином и схватањима живота. Заволио је дјевојчицу Наду, чак се у себи више пута заклињао, обећао самом себи да ће, кад одрасте и буде имао своју дјецу, дати имена ових својих честитих и нераздвојних пријатеља. И није заборавио своја обећања. Данас као стари човјек, ужива у плодовима свог

рада, има два сина, али и кћерку која носи име некадашње његове пријатељице Наде. Што је снио, то је некадашњи логораш и остварио.

Јака и прејака сјета, сва од давних и сулудих година, од рата и јасеновачког круга узбуркала је у позним годинама осјећања, опирао се сузи која му се љескала у уморним очима, али Козарчанин не смије да плаче. Научио је то Здравко Продан у вихору козарске офанзиве, научио и онда када је био логораш и роб, па се држи, а глас му трпери, опире се својим крвавим давнинама које нису за заборав, али да би се растеретио, када би их потиснуо из свог памћења, би то његов гријех!

Тече прича из ријечи у ријеч, а град у подножју Паприковца као да је сав на сплаву или љуљашци, некако је био велик и велинчанствен, сав од слободе и раста, од ината и пјесме, далек од рата и како то све један давни логораш да увеже, како да измири своју прошлост са садашњим временом? Пљуште успомене кроз испрекидане, али искрене и спонтане реченице горко дјетинство не заборављају. То види и син Младен, па док отац прича своју причу, он га кришом снима.

Сутон над градом подну Паприковца, а прича о јасеновачком логору, о робовању седмогодишњег дјечака, о његовом страдалаштву не престаје. Она каже: Вратио сам се у свој разорени Јеловац, у златну слободу! У селу мало има људи. Изгинули су, њих преко шест стотина!

Слобода на Козари, у Поткозарју поново се рађала. Ницала из пепела, из крви палих Козарчана, а преживјелим малишанима није ништа преостајало већ да се предају играма. Трчали су од рова до рова, скупљали празне чауре, вукли којекакве веће металне предмете, замишљали себе борцима и увијек су били на страни партизанских

јединица, па чак Руса, Енглеза и Француза, свих оних који су својим биткама помагали да се сломи њемачки нацизам, хрватско усташтво. Павелић је Козарчанима остао у црним успоменама, у таквим успоменама какве се ни за хиљаду година неће моћи да потисну из памћења, да гурну у заборав. Козара је своје јунаштво платила жртвама, својим синовима и својом вјером; била је велика у пресудним данима, таква је она и данас, а некадашњи мали бјегунац, логораш и роб не ликује што је преживио, већ разговорима чува успомене не само на себе и своју патњу, већ на све оне које је поклопио мрак. Разговор Козарчана је увијек сав од ведрина и старина, од јунаштва и пјесме, од чојства и гусала, сав је и од приповједања и историје која не пада у заборав!

Василије Каран

Бања Лука, 1999. године